

ks. Krzysztof Fejkiel

 <https://orcid.org/0009-0006-8873-7091>
krzfej@gmail.com

 <https://ror.org/04qyefj88>
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Stanisława Orzechowskiego „Wyznanie wiary” jako początek refleksji teologiczno-liturgicznej w języku polskim

 <https://doi.org/10.15633/ps.29102>

Ks. Krzysztof Fejkiel – kapłan diecezji tarnowskiej, mgr. lic., doktorant Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II specjalizujący się w zakresie liturgiki.

Article history • Received: 21 Oct 2024 • Accepted: 23 Dec 2024 • Published: 31 Mar 2025

ISSN 1428-5673 (print) • **ISSN** 2391-6575 (online) • Creative Commons Attribution 4.0 International (cc by 4.0)

Abstrakt

Stanisława Orzechowskiego „Wyznanie wiary” jako początek refleksji teologiczno-liturgicznej w języku polskim

Artykuł analizuje „Wyznanie wiary” Stanisława Orzechowskiego. Praca identyfikuje to dzieło jako początek teologiczno-liturgicznej refleksji w języku polskim. Struktura analizy składa się z trzech głównych części: omówienia kontekstu teologiczno-liturgicznego XVI wieku w Polsce, analizy eklezjologii oraz analizy teologii i celebracji sakramentów w świetle „Wyznania wiary”. Metoda badawcza opiera się na interpretacji tekstu w kontekście historycznym oraz teologicznym. Główny wynik analizy wskazuje, że dzieło Orzechowskiego nie tylko stanowiło osobistą apologię, ale również wniosło znaczący wkład w rozwój polskiej refleksji teologiczno-liturgicznej. Ponadto tekst postuluje nowe obszary badawcze nad historią liturgii w Polsce.

Słowa kluczowe: Stanisław Orzechowski, wyznanie, wiara, historia, liturgia, Polska

Abstract

Stanisław Orzechowski's "Confession of faith" as the beginning of theological and liturgical reflection in the Polish language

The article analyzes Stanisław Orzechowski's "Confession of faith". The work identifies this piece as the beginning of theological-liturgical reflection in the Polish language. The structure of the analysis consists of three main parts: a discussion of the theological-liturgical context of the 16th century in Poland; an analysis of ecclesiology; theology and celebration of the sacraments in light of the "Confession of Faith". The research method is based on interpreting the text within historical and theological contexts. The main result of the analysis indicates that Orzechowski's work not only constituted a personal apology but also made a significant contribution to the development of Polish theological-liturgical reflection. Furthermore, it proposes new areas for research on the history of liturgy in Poland.

Keywords: Stanisław Orzechowski, confession of faith, history, liturgy, Poland, 16th century

Pod wieloma względami XVI wiek był dla Polski okresem bardzo pomysłnym. To, co dotyczy rozwoju gospodarczego i kulturalnego kraju rzadko jednak wiąże się z liturgią, a przecież czas ten nazywany jest również „złotym wiekiem liturgii w Polsce”¹. Jednocześnie była to epoka dużych zmian i kontrowersji związanych z ruchem reformacyjnym. Rozwój techniczny oraz przemiany ekonomiczne i kulturowe wywoływały obawy i lęki, ale także stwarzały nowe możliwości. W połowie XVI wieku Stanisław Orzechowski napisał w języku łacińskim dzieło, które stosunkowo szybko zostało przetłumaczone na język polski. Ze względu na jego systematyczne podejście do zagadnienia, mimo niewielkiej objętości, można pracę Orzechowskiego uznać za ważny traktat liturgiczno-teologiczny, ponieważ dzięki przetłumaczeniu go na język polski trafił do szerszego grona czytelników.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie dzieła *Wyznanie wiary* Stanisława Orzechowskiego i jego interpretacja. Z tego powodu w artykule zostanie najpierw zarysowany stan teologiczno-liturgicznej refleksji w XVI-wiecznej Polsce, a w kolejnych dwóch częściach przedstawione zostaną: omówienie eklezjologii oraz teologii i celebracji sakramentów w świetle jego *Wyznanie wiary*.

1. Stan refleksji teologiczno-liturgicznej w Polsce XVI wieku

Ważnym elementem rozwoju liturgicznego w XVI wieku było intensywne wydawanie ksiąg liturgicznych, takich jak mszały, agendy czy księgi związane z brewiarzem. Odgrywały one istotną rolę w ujednoczeniu praktyk liturgicznych oraz pogłębieniu zrozumienia liturgii przez wiernych². Polskie drukarnie, szczególnie te z ośrodkiem w Krakowie, pełniły ważne zadanie w publikacji tych dzieł. Pierwszy polski mszał został

1 Por. P. Sczaniecki, *Eucharystia w literaturze staropolskiej ze szczególnym uwzględnieniem ks. Jakuba Wujka SJ*, w: *Kultura i sztuka w służbie Eucharystii*, t. 24, red. R. Pierskała, R. Pośpiech, Opole 1997, s. 53; P. Sczaniecki, *Msza po staremu się odprawia*, Kraków 1967, s. 43–46.

2 Por. J. Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do soboru trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, Kraków 2001, s. 182–229.

wydrukowany w Krakowie w 1505 roku³, a wydanie *Missale Ecclesiae et Provinciae Gnesnensis* w 1555 roku przyczyniło się do ujednoczenia tekstów liturgicznych w kraju⁴. Zauważalny był również rozwój polskiego iluminatorstwa, czego przykładem jest *Mszał Erazma Ciołka*⁵. Ważnymi ośrodkami życia religijnego były wówczas kościoły katedralne i klasztory, gdyż tam rozwijały się dramaty liturgiczne (oficja dialogowane i dramatyczne) – ich celem była wizualizacja prawd wiary. Popularność tych dramatów zmniejszyła się po wprowadzeniu w 1591 roku *Agendy Powodowskiego*, która stanowiła kolejny krok w rozwoju polskich ksiąg liturgicznych⁶.

Wiek XVI to również czas intensywnych dyskusji teologicznych, zwłaszcza polemik związanych z reformacją. Kościół katolicki odpowiadał na te wyzwania zarówno poprzez działania administracyjne, jak i intelektualne, koncentrując się na obronie doktryny⁷. Wczesne reakcje Kościoła na ruch reformacyjny miały głównie charakter prawno-administracyjny, lecz okazały się mało skuteczne⁸. W miarę upływu czasu wzrastało znaczenie języka polskiego w katechezie, co umożliwiło wiernym lepsze rozumienie treści liturgicznych. W tym kontekście

3 Por. T. Pietras, *Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku (rozdział II)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 40 (1980), s. 83–84, <https://doi.org/10.31743/abmk.7278>.

4 Por. J. Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do soboru trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, s. 197.

5 Por. W. Sabucki, D. Jarmańska, D. Rams, *Rękopiśmienne skarby Biblioteki Narodowej: badania technologiczne, „Ochrona Zabytków”* 51 (1998) nr 2, s. 133–146.

6 Por. D. Rojszczak-Robińska, *Staropolskie pasje: Rozmyślanie przemyskie. Sprawa chędogo. Karta Rogawskiego. Źródła – język – fabuła*, Poznań 2016, s. 69. Por. także: J. Okoń, *Dramat liturgiczny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1983, kol. 183–185. *Agenda* ta była używana w Polsce do wydania *Rytuału Piotrkowskiego* w 1631 roku. Por. W. Pałęcki, *Misterium Eucharystii w świetle katechez z agendy ks. Hieronima Powodowskiego a echa Soboru Trydenckiego*, „Roczniki teologiczne” 66 (2019) nr 8, s. 94–95, <https://doi.org/10.18290/rt.2019.66.8-7>.

7 Por. P. Sczaniecki, *Służba Boża w dawnej Polsce*, Poznań–Warszawa–Kraków, s. 163–166.

8 Por. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 2015, s. 222–226.

szczególną rolę odegrali tacy twórcy, jak: Marcin Kromer⁹, Benedykt Herbst¹⁰, Marcin Białobrzeski¹¹ i Stanisław Orzechowski.

Stanisław Orzechowski (1511–1566), ze względu na swoje znaczące oddziaływanie społeczne i publicystyczne w swojej epoce, bywa nazywany „Adamem Michnikiem XVI-wiecznej Polski”¹². Był znanym pisarzem politycznym i polemistą religijnym. Jego twórczość była szeroko analizowana przez historyków i badaczy literatury. Jednak ich badania często pomijały teologiczny aspekt twórczości Orzechowskiego, koncentrując się głównie na jego wpływie na upadek reformacji w Polsce z perspektywy historyczno-retorycznej¹³. Burzliwe losy jego życia przez długi czas wywoływały negatywne opinie w kręgach katolickich. Jeszcze w XIX wieku św. Józef Sebastian Pelczar uznawał Orzechowskiego za postać kontrowersyjną – twierdził, że jego wielkie „wielkie talenty” były wykorzystywane dla własnej korzyści, co wskazywało na brak „żywej wiary”¹⁴.

Nowa perspektywa badań nad Orzechowskim rozwinęła się dopiero w XX wieku. Wśród pionierów tego podejścia znajdują się Józef Szujski, Józef Ujejski, Kazimierz Chodynicki oraz Tadeusz Grabowski¹⁵. Do najbardziej przełomowych badań nad twórczością Stanisława

9 Zob. M. Kromer, *Agenda sacramentalia, ad vsum dioecesis...*, Coloniae 1574; por. J. Miśiurek, *Kromer Marcin*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. A. Szostek, E. Ziemann i in., Lublin 2002, kol. 1305–1306.

10 *Nauka prawdziwego chrześcijanina z 1566 roku stanowi szczegółową wykładnię sakramentów z uwzględnieniem Credo, nauki o nadziei, modlitwy oraz miłości i przykazań Bożych. Z kolei Odpowiedź na konfesję Husa* uznawany był na początku XX wieku za pierwszy traktat liturgiczny w języku polskim. Por. K. Mazurkiewicz, *Najstarszy katolicki katechizm w Polsce*, „Przegląd Teologiczny” 6 (1925) nr 2, s. 187–200.

11 Marcin Białobrzeski, autor *Katechizmu albo Wizerunku prawej wiary chrześcijańskiej z 1567 roku*, przedstawił w formie dialogu między mistrzem a uczniem główne prawdy wiary oraz sakramenty. Por. A. Jungiewicz, *Marcina Białobrzeskiego „Kazanie o przyjmowaniu ciała i krwi Pana Jezusa Krysta pod jedną osobą”*, „Terminus” 19 (2017) nr 2, s. 390, <https://doi.org/10.4467/20843844TE.17.012.8405>.

12 Por. K. Koehler, *Piotr Skarga i Stanisław Orzechowski*, „Teologia Polityczna” 9 (2016–2017), s. 59.

13 Por. K. Koehler, *Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego*, Kraków 2004, s. 11–12.

14 Por. J. Pelczar, *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Kościele katolickim*, cz. 2: *Kaznodzieje polscy*, Kraków 1896, s. 121–123.

15 Zob. J. Szujski, *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, Kraków 1881, s. 112; J. Ujejski, *Dzieje Polskiego mesjanizmu do Powstania Listopadowego włącznie*, Lwów 1931, s. 37; K. Cho-

Orzechowskiego należy praca Andrzeja Kaima, który zwrócił uwagę na ekumeniczne wątki w dziełach pisarza. Orzechowski bronił jedności Kościoła, jednocześnie krytycznie odnosząc się zarówno do działań reformatorów protestanckich, jak i do reformy trydenckiej. Kaim podkreślił, że w eklezjologii Orzechowskiego kluczową rolę odgrywał sakramentalny charakter Kościoła, ze szczególnym naciskiem na chrzest jako element jednoczący. Różnorodność obrządków autor porównywał do wina, które, mimo różnych naczyń, zachowuje tę samą esencję.

Krótki przegląd biograficzny pomoże wyjaśnić przyczyny awersji do postrzegania Orzechowskiego jako teologa. Urodził się w szlacheckiej rodzinie i zdobył wykształcenie w Wittenberdze, Lipsku, Norymberdze, Padwie oraz Bolonii. Po powrocie do Polski został nakłoniony przez ojca do przyjęcia święceń kapłańskich. Nie chcąc składać przysięgi celibatu, Orzechowski przyjął święcenia udzielone przez arcybiskupa lwowskiego bez tego zobowiązania, co wywołało liczne konflikty z hierarchią kościelną, zwłaszcza z biskupem przemyskim Stanisławem Tarło. Jego życie było pełne kontrowersji związanych z obroną księży ożenionych, a sam Orzechowski ożenił się w 1551 roku, co doprowadziło do jego ekskomunikacji. W odpowiedzi na oskarżenia napisał *Fidei catholicae confessio*, które po raz pierwszy zostało ogłoszone na synodzie piotrkowskim w 1552 roku i miało na celu jego rehabilitację. Mimo konfliktów z Kościołem, Orzechowski pozostał wpływową postacią, zaangażowaną w debaty teologiczne, krytykując zarówno zwolenników reformacji, jak i papieskie rozwiązania. W 1561 roku ponownie wygłosił swoją apologię na synodzie warszawskim, uzyskując poparcie nuncjusza papieskiego, co skutkowało zawieszeniem ekskomunikacji. Zmarł w 1566 roku, pozostawiając po sobie dziedzictwo jako kontrowersyjny, ale wpływowy myśliciel¹⁶.

Stanisław Orzechowski publicznie prezentował swoje *Fidei catholicae confessio* co najmniej dwukrotnie: w 1552 i 1561 roku podczas synodów.

dynicki, Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny (1370–1632), Warszawa 1934, s. 195–200; T. Grabowski, Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce XVI wieku, Kraków 1913, s. 35.

16 Por. D. Chemperek, Orzechowski Stanisław, w: Encyklopedia katolicka, t. 14, red. E. Gilewicz, Lublin 2010, kol. 866–868. Por. także: H. D. Wojtyńska, Papiestwo – Polska 1548–1563: dyplomacja, Lublin 1977, s. 144–145.

Jego celem była obrona przed ekskomuniką, nałożoną z powodu zawarcia małżeństwa, oraz wyjaśnienie oskarżeń o herezję, wynikających z kontrowersyjnych poglądów na celibat duchowieństwa. Wyznanie wiary było więc osobistą deklaracją ortodoksyjności, próbą rehabilitacji w oczach Kościoła, a także polemiką z reformacyjnymi tendencjami i obroną katolickiej doktryny¹⁷.

Chociaż *Fidei catholicae confessio* początkowo było napisane po łacinie, Orzechowski nie stronił od używania języka polskiego, co udowodnił już wcześniej, broniąc księdza Walentego z Krzczonowa. Tłumaczenia z łaciny na język polski dokonał w 1562 roku Hieronim Krzyżanowski, późniejszy opat tyniecki, na zlecenie Jakuba Górskiego, księdza, humanisty i rektora Akademii Krakowskiej¹⁸. Decyzja ta miała prawdopodobnie na celu dotarcie do szerszej, polskojęzycznej publiczności oraz podkreślała rosnące znaczenie polszczyzny jako języka literackiego¹⁹. Istnieją pewne wątpliwości co do ewentualnych różnic między oryginalnym tekstem łacińskim a polskim tłumaczeniem oraz co do zmian w myślach Orzechowskiego między jego wystąpieniami w 1552 i 1561 roku. Analiza tych różnic mogłaby pomóc lepiej zrozumieć ewolucję poglądów Orzechowskiego oraz dokładność tłumaczenia Krzyżanowskiego²⁰.

Dotychczasowe badania nad Wyznaniem wiary Stanisława Orzechowskiego koncentrowały się głównie na analizie treści i struktury dzieła. Krzysztof Koehler podkreślał jego związek z humanizmem renesansowym, szczegółowo analizując elementy teologiczne, takie jak

17 Por. J. Malinowska, „*Fidei catholicae confessio*” Stanisława Orzechowskiego. Wyznanie wiary – apologia, „*Roczniki Humanistyczne*” 34 (1986) nr 3, s. 113–114.

18 Por. P. Sczaniecki, *Katalog opatów tynieckich*, Kraków 1978, s. 134–135 (*Nasza Przyszłość*, 49), <https://doi.org/10.52204/np.1978.49.9-244>. Por. J. Dyl, *Książki teologiczne polskich drukarń XV i XVI wieku*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*” 69 (1998), s. 109–110, <https://doi.org/10.31743/abmk.8799>.

19 Por. Pietkiewicz, *Biblia polonorum. Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638*, t. 1: *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016, s. 58–59.

20 Niniejsze opracowanie opiera się na polskim tłumaczeniu dzieła wydanego w 1562 roku: *Wyznanie wiary Stanisława Orzechowskiego, które złożył na synodzie w Piotrkowie, zwołanym w 1552 roku przez arcybiskupa Mikołaja Dzierzgowskiego, a następnie potwierdził na synodzie warszawskim i wydał w 1561 roku, zostało w tym samym roku przetłumaczone na język polski przez Hieronima Krzyżanowskiego* (Ta wersja będzie dalej w skrócie określana jako *Wyznanie wiary*. Numeracja stron została nadana przez autora opracowania).

powszechność Kościoła, sakramenty, hierarchia kościelna oraz kwestie ekumeniczne, zwłaszcza dotyczące małżeństwa i komunii świętej pod dwiema postaciami²¹. Z kolei Jolanta Malinowska skupiła się na retorycznej i formalnej analizie łacińskiej wersji dzieła, podkreślając jego uporządkowaną strukturę oraz teologiczną klarowność²². Polskie wydanie *Wyznania wiary* jest niezwykle ważne, ponieważ sytuuje się u początku teologiczno-liturgicznej refleksji w języku polskim. Dzięki temu dziełu Orzechowski przełamał bariery językowe, czyniąc teologię i liturgię bardziej dostępnymi dla polskiego odbiorcy i przyczyniając się do rozwoju rodzimej myśli teologicznej.

2. Kościół jako środowisko wiary i świętej posługi

Orzechowski rozpoczyna swoje dzieło, wychodząc od perspektywy eklezjologicznej. Zasadniczym celem Kościoła jest przekazywanie, ochranianie i celebrowanie prawdziwej wiary, gdyż bez niej nie można podobać się Bogu (por. Hbr 11, 6). Wiara od początku była atakowana – najpierw przez szatana od raj, potem w czasach potopu, w okresie niewoli egipskiej, aż po kuszenie w Ogrodzie Oliwnym²³. Heretycy, według Orzechowskiego, są narzędziami diabła, działającymi subtelnie wewnątrz Kościoła. Wśród odstępców wymienia: Ariusza, Macedoniusza, Eutychesa i Nestoriusza. Ich celem było podważenie kluczowych prawd wiary dotyczących Trójcy Świętej i boskości Jezusa. Gdy obroniona została doktryna trynitologiczna i chrystologiczna, szatan uderzył w wiarę w Kościół. Posłużył się przy tym konkretnymi osobami – jak Wiklef, Hus, Luter i Kalwin. Atak szatana na wiarę ma swój konkretny cel – zakłócenie oddawania prawdziwego kultu i poznania Boga:

Albowiemto iego jest nawieczsze usiłowanie, aby Ociec niebieski nie był chwalon
przes Syna swego y też abysmy nie poznali Boga prawdziwego y tego kthorego

21 Por. K. Koehler, Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego, s. 296–300, 544.

22 J. Malinowska, „Fidei catholicae confessio” Stanisława Orzechowskiego. Wyznanie wiary – apologia, „Roczniki Humanistyczne” 34 (1986) nr 3, s. 113–120.

23 Por. Wyznanie wiary, s. 29–30.

zesłał na ten świat, Jezusa Krystusa a to wierząc byśmy mieli żywot wieczny przez imię iego²⁴.

Orzechowski stwierdza jednak, że Kościół, jako „słup i umocnienie prawdy” (1 Tm 3, 15), przetrwał te ataki²⁵. Prawdziwa wiara opiera się bowiem na dwóch filarach: słowie Bożym oraz sakramentach. Bez nich – zauważa autor – wiara chrześcijańska nie może przetrwać²⁶. Wśród sakramentów pierwszorzędną i zasadniczą rolę pełni chrzest. W swoistej definicji Kościoła Orzechowski stwierdza, że

kościół nic inszego nieiest iedno ludźie ze wszystkich narodow y iezykow w iednym Bogu zebrani, ktorzy chowaią iedne wiarę y ieden krzest²⁷.

Dla zobrazowania istoty Kościoła oraz ukazania, że jest on częścią boskiego planu, Orzechowski odwołuje się do biblijnych obrazów, takich jak Arka Noego. Tak jak Arka była schronieniem podczas potopu, tak Kościół jest schronieniem dla wiernych zarówno dobrych, jak i złych, których stara się doprowadzić do zbawienia. W Kościele realizuje się również obietnica dana Abrahamowi, że jego potomkowie będą jak gwiazdy na niebie – liczni i powszechni. Kościół jest instytucją o boskim pochodzeniu, której zadaniem jest prowadzenie wiernych do zbawienia, przekazywanie wiary i obrona jej przed herezjami²⁸. Jest to również przestrzeń, w której przez ofiarę Chrystusa dokonuje się pokuta za grzechy i wyrażane jest posłuszeństwo wobec Kościoła – niezbędne do życia w zgodzie z Bogiem²⁹.

Katolickość to jedno ze znamion Kościoła, wynikające z powszechnego dzieła zbawienia dokonanego przez Chrystusa. Oznacza to, że Kościół ma obowiązek głosić Ewangelię wszystkim ludziom i udzielać sakramentów bez względu na miejsce i kulturę, zachowując jedność poprzez więź z biskupami i papieżem. Autor Wyznania wiary podkreśla, że

²⁴ Wyznanie wiary, s. 30.

²⁵ Por. Wyznanie wiary, s. 30–32.

²⁶ Por. Wyznanie wiary, s. 33.

²⁷ Wyznanie wiary, s. 33–34.

²⁸ Por. Wyznanie wiary, s. 34.

²⁹ Por. Wyznanie wiary, s. 32.

autentyczność Kościoła wynika z jego powszechności. Tę uniwersalność rozumie także w wymiarze geograficznym – prawdziwy Kościół można rozpoznać po jego obecności na całym świecie. W przeciwieństwie do tego, herezje są lokalne i ograniczone do konkretnych miejsc³⁰.

Stanisław Orzechowski w Wyznaniu wiary szczególną uwagę poświęca roli duchownych w Kościele – to do nich należy odpowiedzialność za przekazywanie i utrzymywanie wiary. Autor łączy biblijne i tradycyjne pojęcia, aby opisać kapłaństwo – używa określeń takich, jak: „służebniki pana Krystusowe” i „szafarze tajemnic Bożych”³¹, „urząd i porządek kapłański” oraz „sługa kościelny”³². Orzechowski mocno podkreśla, że hierarchiczny porządek Kościoła został zaprowadzony przez samego Jezusa Chrystusa, który przekazał misję apostołom, nawiązując do słów: „Jak Ojciec Mnie posłał, tak i Ja was posyłam” (J 20, 21). To boskie ustanowienie stanowi fundament *hierarchicus ordo*, w którym centralną rolę pełni św. Piotr i jego następcy³³. Celem posługi piotrowej jest zbawienie wiernych – nie przez dominację, lecz służbę³⁴.

Autor Wyznania wiary omawia instytucjonalną strukturę Kościoła, podkreślając znaczenie czterech patriarchatów: Rzymu, Konstantynopola, Aleksandrii i Antiochii. Powołując się na tradycję, wyznaje on równość patriarchatów co do urzędu, ale wyższość papieża w urzędzie pasterskim. Odzwierciedla to, wedle Orzechowskiego, wolę samego Chrystusa. Patriarchaty wykształciły się bowiem w odpowiedzi na potrzeby administracyjne rosnących wspólnot chrześcijańskich i zostały formalnie uznane na soborze nicejskim. Autor uważa, że każdy wierny chrześcijanin powinien podlegać jednej z tych stolic, a brak

30 Por. Wyznanie wiary, s. 34–35. Zob. Por. E. Ozorowski, *Katolicyzm*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, red. A. Szostek, E. Ziemann i in., Lublin 2000, kol. 1202–1204.

31 Wyznanie wiary, s. 36.

32 Wyznanie wiary, s. 37, 47.

33 Por. Wyznanie wiary, s. 39–42.

34 Por. Wyznanie wiary, s. 38–39. Por. także: Sobór Nicejski I, *Kanony 1–20*, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 1, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2001, s. 26–47 (Źródła Myśli Teologicznej, 24); Sobór Chalcedoński, *Kanony 1–30*, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 1, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, s. 225–257; Sobór Florencki, *Bulla unii z Ormianami*, 19a, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 3, Kraków 2003, s. 522–523 (Źródła Myśli Teologicznej, 30).

podporządkowania oznacza popadanie w herezję³⁵. Działanie struktury kościelnej jest obecne już od czasów apostoelskich. To właśnie oni ustanawiali swoich następców, biskupów i prezbiterów, poprzez nakładanie rąk i udzielanie sakramentów³⁶.

Duchowni pełnią rolę zasadniczą wobec wiary, gdyż ich zadaniem jest: przekazanie nauki Chrystusa i właściwe korzystanie z sakramentów (zwanym przez niego „świętościami”)³⁷. Podkreśla, że nauka Chrystusa przekazywana jest przez Pismo Święte oraz ustną Tradycję, i że obie te formy są równie ważne. Orzechowski zaznacza, że sprzeciw wobec nauczania Kościoła czy Tradycji jest równie poważny jak odrzucenie Ewangelii, a herezja obejmuje lekceważenie Tradycji jako żywego przekazu wiary. Ojcowie Kościoła i sobór trydencki uznali Tradycję za równorzędne źródło objawienia z Pismem Świętym, oba mające początek w nauczaniu Jezusa i apostołów. W razie różnych interpretacji to nauczanie Kościoła jest miejscem weryfikacji, a błąd herezji wynika z pychy i braku akceptacji prostszych prawd³⁸.

Obok nauczania, drugą podstawową treścią działania duchownych są sakramenty. Zdefiniował je w następujący sposób:

Świętości kościelne | nic inszego nie są | iedno ono lekárstwo | ktore nam z łoná oycá niebieskiego wypłynęło | á nam chorym y niemocnym dla uzdrowienia | przez páná nášzego Jezu Krystá z niebá páná nášzego iest³⁹.

Definicja Orzechowskiego ma charakter bardziej dynamiczny niż reistyczny. Sakramenty to przede wszystkim lekarstwo od Ojca Niebieskiego, ofiarowane przez Jezusa Chrystusa i dostępne dzięki Jego męce, które w Kościele uzdrawiają duchowe choroby, obdarza darami niebieskimi i umacnia łaskę płynącą z nauki Chrystusa. Sakramenty działają jako środki lecznicze na różne duchowe dolegliwości: chrzest leczy wåtpliwości, małżeństwo nieprzyzwoitość, pokuta pychę. Wszystko to

35 Por. Wyznanie wiary, s. 43–47. Zob. L. Adamowicz, Patriarcha, w: Encyklopedia katolicka, t. 15, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, kol. 44–45.

36 Por. Wyznanie wiary, s. 37.

37 Por. Wyznanie wiary, s. 48–52.

38 Por. Wyznanie wiary, s. 50–52.

39 Wyznanie wiary, s. 52.

dzieje się dzięki męce Chrystusa⁴⁰. Zauważalny jest brak w jego definicji odniesienia do Ducha Świętego.

Na soborze trydenckim Kościół katolicki mocniej podkreślał obiektywną rolę sakramentów jako narzędzi łaski, podczas gdy protestanci akcentowali ich symboliczne znaczenie, zależne od wiary. W chrześcijaństwie wschodnim zachowano większą równowagę między słowem a sakramentami, kładąc nacisk na dynamiczny i mistyczny charakter liturgii. Orzechowski w Wyznaniu wiary również dążył do tej równowagi, definiując sakramenty w sposób, który unika ich urzeczowienia, kładąc większy nacisk na ich dynamiczne znaczenie. Podkreślał jednocześnie, że sakramenty powinny być zachowywane zgodnie z nauczaniem Kościoła, łącząc wiarę z sakramentami jako środkami przekazywania łaski Bożej⁴¹.

3. Teologia i celebracja sakramentów świętych

Po omówieniu roli Kościoła jako środowiska wiary i świętej posługi duchownych należy przejść do analizy teologii i celebracji pozostałych sakramentów, takich jak: chrzest, małżeństwo, pokuta, Eucharystia, bierzmowanie i namaszczenie chorych. Pozwoli to lepiej zrozumieć, jak Orzechowski łączył tradycję biblijną i liturgiczną.

3.1 Chrzest

W porządku napierwszy Chrzest iest | przez ktery stary nasz człowiek bywa ukrzyżowan y pogrzebion s pánem Krystusem: grzech pierworodny y występpek Jádámow bywa zgładzon przez omyście wody | thákże iż grzechu nasze ták przyrodzone iáko nábyte wszyskie bywáią omyte ná krzćie świętym | kthorego sam pan Krystus krzćicielem y początkiem iest | kthory nas przez słuzenie człowiecze sam krzći duchem świętym y ogniem⁴².

⁴⁰ Por. Wyznanie wiary, s. 52–78–79.

⁴¹ Por. Wyznanie wiary, s. 48–52–53. Zob. Sobór Trydencki, Dekret o sakramentach, w: Dokumenty soborów powszechnych, t. 4, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004, s. 356–357 (Źródła Myśli Teologicznej, 33); M. Blaza, D. Kowalczyk, Traktat o sakramentach, w: Dogmatyka, t. 5, red. E. Adamiak, A. Czaja, J. Majewski, Warszawa 2007, s. 234, 236–237.

⁴² Wyznanie wiary, s. 53.

Stanisław Orzechowski w swojej teologii chrztu, jak w powyższym fragmencie, podkreśla, że sakrament ten jest początkiem życia chrześcijańskiego, jest to śmierć starego człowieka i odrodzenie w Chrystusie. Chrzest oczyszcza z grzechu pierwotnego oraz wszystkich grzechów nabytych, a jego moc pochodzi od samego Chrystusa. Obrzęd ten jest wykonywany przez kapłana, a zarazem to działanie samego Chrystusa⁴³. Materialny element wody jest niezbędny, zgodnie z nauczaniem Chrystusa o „narodzeniu się z wody i Ducha” (J 3, 5) oraz postanowieniami soboru trydenckiego⁴⁴.

Autor Wyznania wiary uznaje chrzest za konieczny do zbawienia, opierając się na słowach Chrystusa (J 3, 5) i nauce Kościoła. Wskazuje także na zbawczą moc chrztu pragnienia (*baptismus fluminis*) dla tych, którzy nie mogli przyjąć chrztu wodą⁴⁵. Orzechowski uznaje ważność chrztu udzielanego przez heretyków, podkreśla jednak, że jego pełna skuteczność zależy od trwania w Kościele katolickim. Dla niego chrzest jest nie tylko indywidualnym oczyszczeniem, ale także włączeniem do wspólnoty Kościoła i zobowiązaniem do życia zgodnie z wiarą⁴⁶.

Orzechowski doszukuje się genezy takich znaków liturgicznych, jak dmuchnięcie, sól, błoto, olej święty, woda i krzyżmo w działaniach samego Jezusa. Po swoim zmartwychwstaniu Jezus tchnął na uczniów (por. J 21, 22), nazwał ich solą ziemi (Mt 5, 13), przywrócił wzrok niewidomemu za pomocą błota (por. J 9, 6), a także nakazywał namaszczać chorych olejem (por. Mk 6, 12–13). Orzechowski podkreśla, że stosowanie tych znaków ma swoje korzenie w działalności apostołów, którzy nawiązywali do działań Jezusa pod wpływem Ducha Świętego. Odrzucenie tych elementów przez reformatorów, takich jak Zwingli i Luter, uważa za herezję, twierdząc, że są one nieodłącznym elementem chrztu, przekazanym przez apostołów i powinny być zachowane w obrzędzie. Orzechowski dopuszcza zarówno zanurzenie, jak i polanie wodą jako ważne formy chrztu, zgodne z tradycją Kościoła⁴⁷.

43 Wyznanie wiary, s. 53.

44 Por. Sobór Trydencki, Kanony o sakramencie chrztu, w: Dokumenty soborów powszechnych, t. 4, s. 360–361.

45 Por. Wyznanie wiary, s. 56–57. Zob. A. Skowronek, Chrzest. I. Teologia. C. Doktryna, w: Encyklopedia katolicka, t. 3, Lublin 1979, kol. 359–360.

46 Por. Wyznanie wiary, s. 53, 55.

47 Por. Wyznanie wiary, s. 54–55.

3.2. Małżeństwo

Stanisław Orzechowski nie zajmował się dogłębną teologiczną analizą sakramentu małżeństwa. Skupiał się przede wszystkim na kwestii małżeństw duchownych i ich wpływie na stan kapłański. Według niego kapłani, którzy wstępują w związek małżeński po święceniach, powinni powrócić do stanu świeckiego, co postrzegał jako naturalną konsekwencję ich „duchowego spadku”.

Równocześnie Orzechowski bronił swojej decyzji o zawarciu małżeństwa jako duchowny. W swojej argumentacji odwoływał się do tradycji Kościołów wschodnich, które pozwalały na żonatyh kapłanów, o ile małżeństwo zostało zawarte przed przyjęciem święceń. Jego stanowisko miało charakter apologetyczny i służyło przede wszystkim uzasadnieniu własnych działań, a nie głębszemu rozważeniu istoty małżeństwa jako sakramentu.

3.3. Pokuta święta

Według Orzechowskiego sakrament pokuty służy przewyciężeniu pychy człowieka oraz prowadzi do jego skruchy i nawrócenia, stwierdzając w Wyznaniu wiary: „Pokutą świętą uzdrawia y od nas odeymuie pychę tę która w nas iest wpoiona”⁴⁸. Orzechowski uznaje pokutę za sakrament ustanowiony przez Chrystusa⁴⁹. Podkreśla trzy główne jego elementy: skruchę, spowiedź i zadośćuczynienie. Są one, zgodnie z nauczaniem soboru trydenckiego, materią sakramentu⁵⁰. Autor Wyznania wiary interpretuje spowiedź w kontekście wspólnotowym, podkreślając, że grzech rani nie tylko relację z Bogiem, ale i wspólnotę wiernych, dlatego wyznanie grzechów i prośba o pojednanie skierowane są także do Kościoła⁵¹.

48 Wyznanie wiary, 59.

49 Por. Wyznanie wiary, s. 59.

50 Por. Wyznanie wiary, s. 59. Zob. Sobór Trydencki, *Nauka o świętych sakramentach pokuty*, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4, s. 487; T. Bać, *Sakrament pokuty i pojednania*, w: *Znaki tajemnicy. Sakramenty w teorii i praktyce Kościoła*, red. K. Porosło, R. Woźniak, Kraków 2018, s. 399.

51 Por. Wyznanie wiary, s. 59–61.

W przypowieści o synu marnotrawnym wyznanie grzechów przed „Ojcem” odnosi się do skruchy wobec Boga, a wobec „Nieba” – do Kościoła i świętych (Łk 15, 18. 21). Sam żal, według Orzechowskiego, nie wystarcza, co ilustruje przykładami biblijnymi Kaina, Saula i Judasza. Dla sakramentu pokuty istotna jest wiara w odpuszczenie grzechów przez mękę Chrystusa, która stanowi przyczynę usprawiedliwienia. Zadośćuczynienie, czyli naprawienie wyrządzonych krzywd, jest niezbędnym elementem pokuty, co Orzechowski łączy z grecką koncepcją *metanoi* – przemiany umysłu i serca, która owocuje radością nawracającego się i wspólnoty. Sakrament pokuty jest więc nie tylko momentem przebaczenia, ale także okazją do duchowego wzrostu i wzmocnienia wiary⁵².

3.4. Wieczerza Pańska (Eucharystia)

Stanisław Orzechowski przedstawia Eucharystię jako Wieczerzę Pańską: „Ná they wieczerzy prawdziwe ciało i krew prawdziwa bywa ofiarowana od sług kościoła Bożego”⁵³. Od początku chrześcijaństwo przeżywało ją jako wyraz obecności Chrystusa i działania Ducha Świętego we wspólnocie. Orzechowski broni katolickiej doktryny Eucharystii o mszy jako bezkrwawej ofierze i o przeistoczeniu, która była rozwijana w średnio-wieczu i potwierdzona przez sobór trydencki. Wyraźnie potwierdza wiarę, że chleb i wino przemieniają się w Ciało i Krew Chrystusa, zachowując swoje „przypadłości”⁵⁴.

Msza święta ma dla Orzechowskiego wymiar przede wszystkim pasyjny – jest ofiarą krzyża. Autor tłumaczy, że dzieje się wtedy „prawdziwe opowiadanie i objawienie śmierci Chrystusa”⁵⁵. Z tego powodu

⁵² Por. Wyznanie wiary, s. 62–64. Zob. Sobór Trydencki, Dekret o usprawiedliwieniu, w: Dokumenty soborów powszechnych, t. 4, rozdział 6, s. 294–297.

⁵³ Wyznanie wiary, s. 64.

⁵⁴ Por. Wyznanie wiary, s. 64–66. Kwestiami doktrynalnymi dotyczącymi Najświętszego Sakramentu Sobór zajął się w Dekrecie o Najświętszym Sakramencie Eucharystii (11.10.1551), a w aspekcie bardziej celebracyjnym w dokumentach: Nauka o Komunii pod dwiema postaciami i o Komunii dzieci (16.07.1562), Nauka i kanony o Najświętszej ofierze mszy świętej (17.09.1562) oraz Dekret w sprawie prośby o udzielenie prawa do kielicha (17.09.1562). Zob. G. Strzelczyk, Sakrament Eucharystii, w: Znaki tajemnicy, s. 365–368.

⁵⁵ Wyznanie wiary, s. 66.

wszystkie elementy mszy świętej – słowa, znaki, stroje liturgiczne, zgromadzenie wiernych i obrzędy – są starannie ukształtowane, aby w pełni wyrażać tę centralną prawdę. Wszelkie elementy liturgii mają opowiadać i objawiać wiernym ofiarę Jezusa dokonującą się na krzyżu. Szaty liturgiczne odnoszą się do etapów męki Chrystusa – od pojmania, przez wyszydzanie, aż po ukrzyżowanie. Kapłan, ubrany w liturgiczne szaty, uobecnia samego Chrystusa, wiszącego na krzyżu. Duchowny jest więc nie tylko sługą, ale także widzialnym znakiem Chrystusa przy ołtarzu⁵⁶.

Język liturgii również odgrywa ważną rolę w rozważaniach autora. Orzechowski rozpoczyna od analizy pochodzenia i znaczenia słowa „msza”. Według jego interpretacji termin ten pochodzi z języka hebrajskiego i oznacza „śmierć”⁵⁷, stąd pisze: „Msza | to jest | śmierć páná Kry-stusowa”⁵⁸. Ponieważ msza święta jest ściśle związana z ofiarą Chrystusa na krzyżu, będąc jej opowiadaniem i objawieniem, Orzechowski twierdzi, że powinna być sprawowana wyłącznie w trzech językach: hebrajskim, greckim i łacińskim – analogicznie do napisu umieszczonego na krzyżu Chrystusa⁵⁹.

W odniesieniu do komunii świętej Orzechowski opowiada się za jej przyjmowaniem pod jedną postacią, zaznaczając, że zarówno w chlebie, jak i winie jest obecny cały Chrystus. Jako argument przytacza praktykę Kościoła wschodniego, gdzie komunია chorem była udzielana pod jedną postacią, co nie osłabiało wiary w pełną obecność Chrystusa w każdej z nich. Zwraca uwagę, że wierni mogą przyjmować sakrament zewnętrznje, ale pełne owocne przyjęcie wymaga wewnętrznej wiary i odpowiedniego przygotowania⁶⁰.

56 Por. Wyznanie wiary, s. 66–67.

57 Jedno z hebrajskich słów oznaczających śmierć to „mita” (מיתא), jednak w wymowie aszkenazyjskiej, którą posługiwali się polscy Żydzi, מ (taw) czyta się jak „s”. Słowo „mita” (מיתא) mogło więc być czytane jako misa; por. E. Klein, *A comprehensive etymological dictionary of the Hebrew Language for readers of English*, Jerusalem 1987.

58 Wyznanie wiary, s. 69.

59 Por. Wyznanie wiary, s. 69–70.

60 Por. Wyznanie wiary, s. 72–73; Sobór Trydencki, *Nauka o Komunii pod dwiema postaciami i o Komunii dzieci*, I/A, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4, s. 606–611.

3.5. Bierzmowanie i namaszczenie chorych

Autor *Wyznania wiary* bierzmowanie nazywa „potwierdzeniem”, a namaszczenie chorych – „ostatnim namaszczeniem”. Te dwa sakramenty Orzechowski uważa za istotne, choć nie poświęca im wiele miejsca. Bierzmowanie wiąże z tradycją apostołską, w której biskupi, przez modlitwę i nałożenie rąk, umacniają wiarę. Orzechowski podkreśla, że bierzmowanie jest nierozdzielnie związane z posługą biskupów. Odwołuje się do tradycji apostołskiej opisaną w *Dziejach Apostolskich* (Dz 8, 19)⁶¹.

Sakrament namaszczenia chorych, zwany wówczas ostatnim namaszczeniem, Orzechowski postrzega jako sakrament przeznaczony głównie dla umierających, opierając jego biblijne fundamenty na Liście św. Jakuba (Jk 5, 14–15). Sakrament ten, według Orzechowskiego, przynosi odpuszczenie grzechów, duchowe wsparcie oraz umocnienie chorego w wierze i miłości. Sobór trydencki potwierdza, że namaszczenie chorych zostało ustanowione przez Chrystusa, przynosząc ulgę duszy, wspomagając chorego w cierpieniu oraz pomagając w walce z pokusami. W niektórych przypadkach, jeśli taka jest wola Boża, sakrament może prowadzić również do fizycznego uzdrowienia⁶².

3.5. Wiara i uczynki

Na końcu swojego dzieła Orzechowski mocno akcentuje, że sama wiara, bez uczynków, nie jest wystarczająca do osiągnięcia zbawienia. Wiara musi być weryfikowana i doskonalona poprzez miłość, z której wynikają dobre czyny. Nawet najlepsze uczynki, jeśli nie wypływają z prawdziwej wiary, są bezwartościowe. Dla autora uczynki są integralną częścią usprawiedliwienia, ale muszą wynikać z wiary, a nie z próżnej chwały czy jedynie zewnętrznego wypełnienia prawa. Orzechowski, odwołując się do Listu św. Jakuba, przypomina, że „wiara bez uczynków jest

61 Por. *Wyznanie wiary*, s. 77–78. Zob. Cz. Krakowiak, *Bierzmowanie. II. Liturgia*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1976, kol. 550.

62 Por. *Wyznanie wiary*, s. 78. Zob. Sobór Trydencki, *Nauka o sakramencie ostatniego namaszczenia*, I/B, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4, s. 502–505.

martwa” (Jk 2, 17). Uczynki wynikające z wiary są niezbędne do usprawiedliwienia i stanowią owoc wewnętrznego działania łaski Bożej w człowieku⁶³.

Zakończenie

Lektura dzieła Stanisława Orzechowskiego *Wyznanie wiary* pozwala wysnuć wniosek, że nie jest to jedynie osobista apologia. Dzięki szerokiej wizji eklezjologicznej oraz ukazaniu teologii i celebracji sakramentów, można je uznać za zarys traktatu liturgiczno-teologicznego w języku polskim, co czyni je cennym dla historii polskiej teologii.

Orzechowski interpretuje znaki liturgiczne, łącząc je z działaniami Chrystusa opisanymi w Ewangelii. Liturgiczne gesty i symbole mają dla niego głębokie zakorzenienie w wydarzeniach biblijnych. Konkretnie gesty Chrystusa są naśladowane przez Kościół w liturgii, ponieważ stanowią kontynuację zbawczego działania Jezusa. Szczególną wagę Orzechowski przykłada do pasywnego charakteru mszy świętej, którą postrzega jako żywe uobecnienie męki i śmierci Chrystusa. Słowa, gesty i szaty liturgiczne mają przypominać wiernym tę tajemnicę, czyniąc ich uczestnikami ofiary Chrystusa. Autor alegorycznie interpretuje liturgiczne szaty, przypisując im symboliczne odniesienia do męki i cierpienia Jezusa.

Orzechowski postrzega Kościół jako środowisko wiary i świętej posługi, a także mocno podkreśla rolę duchownych. Jego rozumienie sakramentów jest biblijne i oparte na tradycji, a także głęboko zakorzenione w wizji Kościoła jako żywego organizmu. Dzięki takiemu ujęciu są one zarówno znakami jedności, jak i narzędziami zbawienia. Nie są to statyczne obrzędy, lecz „lekarstwo” od Boga, przekazane przez Jezusa Chrystusa i dostępne w Kościele.

Powyższe uwagi otwierają pole do dalszych badań nad historią liturgii w Polsce. Szczególnie warto zbadać, jak teologiczno-liturgiczne elementy występują w innych pracach teologów XVI wieku – „złotego wieku liturgii w Polsce”.

63 Por. *Wyznanie wiary*, s. 79–81.

Bibliografia

- Adamowicz L., *Patriarcha*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz, Lublin 2011, kol. 44–45.
- Bać T., *Sakrament pokuty i pojednania*, w: *Znaki tajemnicy. Sakramenty w teorii i praktyce Kościoła*, red. K. Porosło, R. Woźniak, Kraków 2018, s. 389–418.
- Blaza M., Kowalczyk D., *Traktat o sakramentach*, w: *Dogmatyka*, t. 5, red. E. Adamiak, A. Czaja, J. Majewski, Warszawa 2007, s. 215–575.
- Boguniowski J. W., *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, Kraków 2001.
- Chemperek D., *Orzechowski Stanisław*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 14, red. E. Gigilewicz, Lublin 2010, kol. 866–868.
- Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny (1370–1632)*, Warszawa 1934.
- Dokumenty soborów powszechnych*, t. 1, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2001 (*Źródła Myśli Teologicznej*, 24).
- Dokumenty soborów powszechnych*, t. 2, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2002 (*Źródła Myśli Teologicznej*, 26).
- Dokumenty soborów powszechnych*, t. 3, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2003 (*Źródła Myśli Teologicznej*, 30).
- Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004 (*Źródła Myśli Teologicznej*, 33).
- Dyl J., *Książki teologiczne polskich drukarń XV i XVI wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 69 (1998), s. 101–170, <https://doi.org/10.31743/abmk.8799>.
- Grabowski T., *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI: 1536–1612*, Kraków 1913.
- Jungiewicz A., *Marcina Białobrzzeskiego „Kazanie o przyjmowaniu ciała i krwi Pana Jezusa Krysta pod jedną osobą”*, „Terminus” 19 (2017) nr 2, s. 387–455, <https://doi.org/10.4467/20843844TE.17.012.8405>.
- Kaim A., *Ekumenia w dobie renesansu. Jedność Kościoła w ujęciu Stanisława Orzechowskiego*, Lublin 2002.
- Klein E., *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*, Jerusalem 1987.
- Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, Warszawa 2015.

- Koehler K., Piotr Skarga i Stanisław Orzechowski, „Teologia Polityczna” 9 (2016–2017), s. 55–64.
- Koehler K., Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego, Kraków 2004.
- Krakowiak C., Bierzmowanie. II. Liturgia, w: Encyklopedia katolicka, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1976, kol. 549–522.
- Malinowska J., „Fidei catholicae confessio” Stanisława Orzechowskiego. Wyznanie wiary – apologia, „Roczniki Humanistyczne” 34 (1986) nr 3, s. 113–120.
- Mazurkiewicz K., Najstarszy katolicki katechizm polski, „Przegląd Teologiczny” 6 (1925) nr 2, s. 187–200.
- Misiurek J., Kromer Marcin, w: Encyklopedia katolicka, t. 9, red. A. Szostek, E. Ziemann i in., Lublin 2002, kol. 1305–1306.
- Okoń J., Dramat liturgiczny, w: Encyklopedia katolicka, t. 4, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1983, kol. 183–185.
- Ozorowski E., Katolickość, w: Encyklopedia katolicka, t. 8, red. A. Szostek, E. Ziemann i in., Lublin 2000, kol. 1202–1204.
- Pałęcki W., Misterium Eucharystii w świetle katechez z agendy ks. Hieronima Powodowskiego a echa Soboru Trydenckiego, „Roczniki Teologiczne” 66 (2019) nr 8, s. 91–110, <https://doi.org/10.18290/rt.2019.66.8-7>.
- Pelczar J., *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Kościele katolickim, cz. 2: Kaznodzieje polscy*, Kraków 1896.
- Pietkiewicz M., *Biblia Polonorum. Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638, t. 1: Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016.
- Pietras T., Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku (rozdział II), „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 40 (1980), s. 83–117, <https://doi.org/10.31743/abmk.7278>.
- Rojszczak-Robińska D., *Staropolskie pasje: Rozmyślanie przemyskie. Sprawa chędogo. Karta Rogawskiego. Źródła – język – fabuła*, Poznań 2016.
- Sabucki W., Jarmińska D., Rams D., Rękopiśmienne skarby Biblioteki Narodowej: badania technologiczne, „Ochrona Zabytków” 51 (1998) nr 2, s. 133–146.
- Szczaniecki P., Eucharystia w literaturze staropolskiej ze szczególnym uwzględnieniem ks. Jakuba Wujka SJ, w: *Kultura i sztuka w służbie Eucharystii*, t. 24, red. R. Pierskała, R. Pośpiech, Opole 1997, s. 53–55.
- Szczaniecki P., *Msza po staremu się odprawia*, Kraków 1967.

- Szczaniecki P., *Służba Boża w dawnej Polsce*, Poznań–Warszawa–Kraków 1966.
- Szczaniecki P., *Katalog opatów tyńieckich*, Kraków 1978, s. 9–244 (*Nasza Przyszłość*, 49), <https://doi.org/10.52204/np.1978.49.9-244>.
- Skowronek A., *Chryst. I. Teologia. C. Doktryna*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1979, kol. 359–360.
- Strzelczyk G., *Sakrament Eucharystii*, w: *Znaki tajemnicy. Sakramenty w teorii i praktyce Kościoła*, red. K. Porosło, R. Woźniak, Kraków 2018, s. 348–387.
- Szegda M., Wójcik W., *Celibat. IV. W Kościele Katolickim. A. Kościoły Wschodnie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1976, kol. 1398–1399.
- Szujski J., *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, Kraków 1881.
- Szarfański A., Wójcik W., *Celibat. IV. W Kościele Katolickim. B. Kościół Zachodni*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1976, kol. 1399–1402.
- Ujejski J., *Dzieje polskiego mesjanizmu do Powstania Listopadowego włącznie*, Lwów 1931.
- Wojtyska H.D., *Papiestwo – Polska 1548–1563: dyplomacja*, Lublin 1977.

